

موسیقی سرزمین استرآباد و گرگان

خاستگاه و ساختار موسیقی منطقه کتول

■ محمدرضا برزگر
نوازنده، آهنگساز، پژوهشگر
و نویسنده حوزه موسیقی

■ مقدمه

منطقه کتول که در گذشته یکی از هفت بلوک اصلی و قدیمی ایالت استرآباد محسوب می‌شد، امروزه به مرکزیت شهرستان علی‌آبادکتول از نظر وسعت و جمعیت سومین شهر استان گلستان است. این منطقه دو نوع آب و هوای جلگه‌ای و کوهستانی با طبیعتی زیبا و سرسبز دارد. ارتفاعات و رودخانه‌ها و طبیعت جنگلی و درخت‌های برافراشته‌اش نوازشگر روح و جسم هر بیننده است. در گذشته، بسیاری از مردم در همین ارتفاعات سکونت داشته‌اند و اکنون در پی تحولات گوناگون و رشد ارتباطات، ساکنان مناطق کوهستانی به شهرها روی آورده و ارتفاعات را برای گردش و تفریح و اقامت ییلاقی و تابستانی خود برگزیده‌اند. همین محیط زیبا باعث تلطیف روحیه و ذوق و قریحه هنرمندان این منطقه، به خصوص موسیقی‌دانان، شده است.

تأثیر اقلیم و جغرافیا و آداب و رسوم اقوام، در شکل‌گیری موسیقی و آوازهای هر خطه و منطقه بر کسی پوشیده نیست و منطقه کتول نیز بی‌شک جدا از این قاعده نمی‌باشد. علاوه بر اقلیم، حوادث تاریخی، وقایع سیاسی، اوضاع اجتماعی و فرهنگی به همراه آداب و رسوم مختلف نیز در این امر دخیل است.

با توجه به این‌که فرهنگ شفاهی هر سرزمینی، هماهنگ با ویژگی‌های تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی و خلق و خوی مردمش، سرشت و سرنوشتی خاص می‌یابد، بنابراین خاستگاه اصلی موسیقی کتول را می‌توان در «نوع زندگی» و نحوه‌ی امرامعاش اهالی کتول جست‌وجو کرد. موسیقی در زندگی مردم این منطقه جایگاه والایی دارد و عامل بسیار مهمی برای حفظ هویت قومی آنان محسوب می‌شود. عمده‌ترین کار مردم این منطقه، دامداری و کشاورزی می‌باشد؛ بنابراین منشأ پیدایش آهنگ‌ها و مقام‌های کتولی ریشه در زندگی گالش‌ها، چوپانان و کشاورزان دارد. هنگامی‌که هیزم‌شکن کتولی برای برپاکردن کومه‌ی^۱ خود، به بریدن چوب در جنگل مشغول است، یا شالی‌کار در شالیزار به کار نفس‌گیر «نِشا» و سپس «وِجین» و پس از آن به «شب‌پایی»^۲ اشتغال می‌ورزد و یا زمانی که چوپان کتولی در نیمه‌های شب یا صبح مه‌آلود و یا در ساعات دیگر شبانه‌روز، بار تنه‌ای را به دوش می‌کشد، هیچ چیز غیر از آواز و ترانه‌های کتولی و نواختن نی و شمشاد که بیانگر حالات و احساسات او می‌باشد، وی را آرام نمی‌کند و یا به کار و فعالیت وادامی دارد.

زن کتولی با نغمه‌ی شیرین «لالائی» کودکش را می‌خواباند و با ترانه‌های خاص «کاربافی» پارچه می‌بافد و یا از چشمه آب می‌آورد، خانه را ژفت و روب می‌کند و پابه پای مرد خانه تأثیر انکارناپذیر خود را در پیشرفت کار مزرعه و گله‌داری به اثبات می‌رساند. مرد کتولی نیز در همه وقت، شعر و ترانه را به یاری می‌گیرد و حتی آنگاه که در مرگ عزیزی به سوگ می‌نشیند، بار غم دل را در شعر و آهنگ جای می‌دهد.

از این رو؛ شعر و ترانه با زندگی مردم کتول، در کار و اوقات فراغت، غم و شادی و در جمع و تنهایی، پیوندی ناگسستنی دارد.

■ تقسیم‌بندی موسیقی منطقه کتول از نظر ساختاری

موسیقی منطقه‌ی کتول از نظر ساختار، به دو گروه «آوازی (با کلام)» و «سازی (بی کلام)» تقسیم می‌شود. هریک از این دو گروه خود نیز براساس تنوع اجراکنندگان و نیز تنوع موضوعی به گروه‌های کوچک‌تری قابل تقسیم‌بندی هستند.

■ موسیقی آوازی (با کلام) منطقه کتول

موسیقی با کلام یا همان آوازی منطقه‌ی کتول از نظر جنسیت اجراکننده (خواننده) و یا محفل و مجلسی که موسیقی در آن اجرا می‌شود و هم‌چنین براساس موضوع و مناسبت اجرا، به دو گروه «آوازخوانی مردان» و «آوازخوانی زنان» تقسیم می‌شود. البته این بدان معنا نیست که آواز مردان را بانوان و آواز بانوان را مردان اجرا نکنند، بلکه در برخی از مجالس و رسوم، هر دو گروه شرکت دارند و هر نوع آواز مرتبط با آن آیین توسط هر دو گروه خوانده و اجرا می‌شود.

■ آواز مردان

آوازهای مردان منطقه‌ی کتول براساس نوع و سبک زندگی آنان به پنج گروه عمده تقسیم می‌شود، که این پنج گروه عبارتند از:

- ۱- بیدخوانی (بیت خوانی): نوعی از موسیقی منطقه‌ی کتول است که عموماً به صورت توأمان به همراه موسیقی سازی اجرا شده و غالباً مختص مراسم شادمانی و جشن‌ها و شب‌نشینی‌هاست. بیدخوانی کتول از نظر مقام‌های مورد استفاده، به چهار زیرگروه تقسیم می‌شود که عبارتند از: هرایی‌ها، راست مقام‌ها، کله‌کش‌ها و ریز مقام‌ها.^۳
- ۲- کارآواها (ترانه‌های کار): فرهنگ مردم کتول با موسیقی عجین بوده و در تمامی مراحل زندگی آنان از تولد تا مرگ و در تمام شرایط موسیقی نقشی پررنگ دارد. چنان‌که حتی در حین انجام برخی کارها و مشاغل نیز موسیقی با کار آنان همراه شده و از سختی و دشواری کار می‌کاهد. به تناسب این‌که برخی از مشاغل بین زنان و مردان مشترک است، برخی کارآواهای مردان و زنان نیز دارای اشتراکات بوده و به تناسب کارها و مشاغل متفاوت مردانه و زنانه، کارآواهای مردان و زنان نیز دارای تفاوت‌هایی خواهند بود. به تعداد مشاغل سنتی رایج در بین مردم کتول، کارآواهای متعددی وجود دارد، که به تناسب تفاوت کارها و مشاغل، محتوا و متن اشعار کارآواها نیز متفاوت و متنوع است. رایج‌ترین کارآواها یا به عبارت دیگر رایج‌ترین مشاغلی که دارای کارآوا هستند، عبارتند از: دامداری، کشاورزی، باغبانی، چاربیداری (چارواداری/ چارپاداری)، صنایع دستی و ...

۳- منظومه‌ها: باتوجه به این‌که در فرهنگ سنتی بسیاری از اقوام نواحی ایران و جهان فرهنگ نوشتاری جایگاه چندانی نداشته، یکی از مهمترین ابزارهای حفظ و نشر تاریخ هر منطقه و ثبت رویدادها و انتقال آن به نسل‌های

بعدی و همچنین نشر وقایع و رویدادهای ملی و مذهبی و انتقال آن به مردم یک منطقه، ساخت منظومه‌هایی است، که در قالب موسیقی آوازی اجرا می‌شده‌اند. برخی از این منظومه‌ها ساخته‌ی خنیاگران کتولی و مربوط به وقایع و رویدادهای منطقه‌ی کتول است و برخی دیگر نیز شامل منظومه‌هایی‌ست که از مناطق دیگر وارد فرهنگ و موسیقی منطقه‌ی کتول شده و ضمن عجین شدن با مقام‌های موسیقی کتول، بین راویان و خنیاگران منطقه رواج یافته است. منظومه‌ها به‌طور کل شامل دو زیرگروه نقل‌ها و حکایت‌ها هستند.

۴- نوروزخوانی: یکی از انواع موسیقی ملی‌ست که از نظر محتوا و متن با فرهنگ اسلامی عجین شده، در هر منطقه در قالب مقام‌های موسیقی همان منطقه اجرا می‌شود. در منطقه‌ی کتول نیز نوروزخوانی کتول بر پایه‌ی مقام‌های موسیقی کتول اجرا شده، شامل مجموعه‌ای از آیین‌ها و ترانه‌های بهاری است.^۴

۵- دینی و مذهبی: بخش عمده‌ای از آیین‌های مذهبی رایج در منطقه‌ی کتول، مانند بسیاری از نواحی دیگر سرزمین ایران، با موسیقی توأم است. به‌طور کل موسیقی دینی و مذهبی منطقه‌ی کتول که در جشن‌ها و اعیاد مذهبی اجرا می‌شود، از نظر مقام‌های موسیقایی غالباً همان انواع رایج در دیگرگونه‌های موسیقی رایج این منطقه بوده و تنها محتوا و متن اشعار آن متفاوت و متناسب با مناسبت‌های مذهبی است، که یکی از شاخص‌ترین انواع موسیقی آوازی منطقه کتول که مرتبط با جشن‌های مذهبی‌ست، چاووشی خوانی می‌باشد. البته در دوران معاصر نوعی مداحی برپایه‌ی مقام‌های موسیقی منطقه‌ی کتول رواج یافته و به‌نوعی جزو زایش‌های موسیقی منطقه‌ی کتول محسوب می‌شود. اما شاخص‌ترین شکل از موسیقی مذهبی و دینی رایج در منطقه‌ی کتول، موسیقی مرتبط با سوگواری‌های مذهبی و آیین‌های مرتبط با آن بوده، که معمولاً در قالب تعزیه‌خوانی، شبیه‌خوانی، نوحه‌خوانی، مرثیه‌خوانی، روضه‌خوانی و... است.^۵

■ آواز بانوان (زنانه مقام)

۱- لالایی‌ها: زنانه‌ترین نوع شعر و موسیقی، لالایی‌ها هستند، که توسط زنان هر منطقه خلق شده، دارای ظرافت‌های فرهنگی، ادبی و هنری قابل توجهی می‌باشند. لالایی‌هایی از نخستین انواع شعر و موسیقی هستند که هر انسان از زمان تولد با آن آشنا شده و گوش او نسبت به شنیدن نوعی از موسیقی تربیت می‌شود.^۶

۲- پاچگه‌ها: شامل آوازهای رایج در مجموعه‌ی آیین‌های سرور و شادمانی، مانند عروسی، حنابندان، تولد نوزاد، ختنه‌سواری و...

۳- کارآواها (ترانه‌های کار): همان‌طور که ذیل کارآواهای مردان توضیح داده شد، به تناسب اشتراکات و افتراقات موجود در کارها و مشاغل مردان و زنان منطقه‌ی کتول، کارآواها نیز به دودسته‌ی عمومی (مشترک) و اختصاصی تقسیم می‌شوند. به عنوان مثال: در برخی مشاغل مانند دامداری، کشاورزی، باغداری و صنایع دستی که بین زنان و مردان مشترک است، کارآواها نیز مشترک بوده و در برخی مشاغل دیگر مانند پخت‌وپز که مختص زنان است کارآواهای پخت‌وپز نیز مختص زنان خواهد بود. چنان‌که کارآواهای چابیداری نیز مختص مردان است. البته در مورد صنایع دستی منطقه‌ی کتول نیز تولید برخی از انواع صنایع دستی مختص زنان، برخی مختص مردان و برخی نیز بین هردو مشترک است، که به همین نسبت کارآواهای صنایع دستی نیز برخی مختص زنان، برخی مختص مردان و برخی بین هردو مشترک خواهد بود.

۴- سرگریه‌ها: آوازه‌ها و آواهایی که در مراسم سوگواری اقوام و خویشان خوانده می‌شود، که با نوعی نوحه‌سرایی برای عزیز از دست رفته همراه است. این نوع از موسیقی آوازی غالباً مختص زنان است.

■ موسیقی سازی (بی‌کلام) منطقه کتول

موسیقی سازی منطقه کتول به طور گُل از سه بخش تشکیل شده، که این سه بخش عبارتند از:

- ۱- پاسخ به مقام‌های آوازی، که با سازهایی مثل نی هفت بند، دوتار و کمانچه اجرا می‌شود.
 - ۲- موسیقی مراسمی (آیینی): که شامل آهنگ‌های سرجمامی، چکّه‌سماع، عاروس یاری، کشتی‌گیری و اسب‌دوانی می‌باشد و با سازهایی مانند کمانچه، شمشاد، سرنا (زِرنا)، دُهل (دیل)، دایره (دَس دایره) و لگن اجرا می‌شود.
 - ۳- موسیقی روایی (داستانی): شامل آهنگ‌های ورساقی، زارنجی، شترناز، غریب، یارخدیجه و اسماعیل خانی می‌باشد و با سازهایی مثل نی هفت بند، دوتار و کمانچه اجرا می‌شود.
- دسته‌بندی و ساختارشناسی معرفی شده بیانگر این است که موسیقی منطقه‌ی کتول، از نظر خاستگاه و ساختار یکی از خاص‌ترین انواع موسیقی در بین نواحی ایران می‌باشد و در فرهنگ موسیقیایی این منطقه، از بدو تولد تا هنگام مرگ در موضوعات مختلف، شعر و موسیقی خاصی وجود دارد.

پانویس

- ۱- کومه: کلبه چوبی.
- ۲- شب‌پایی: نگهبانی مزارع در شب.
- ۳- برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد بیدخوانی منطقه کتول، رک به مقاله «آیین بیدخوانی در فرهنگ موسیقائی کتول» در شماره ۳۶-۳۷ فصلنامه میرداماد، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، صص ۴۸-۴۲.
- ۴- برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد نوروزخوانی منطقه کتول، رک به مقاله «نوروزخوانی در منطقه کتول» در شماره ۲۵ فصلنامه میرداماد، زمستان ۱۴۰۰، صص ۸۹-۸۱.
- ۵- برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد موسیقی مذهبی و دینی منطقه کتول، رک به مقاله «آئین محرم در منطقه کتول» در شماره ۳۱ فصلنامه میرداماد، تابستان ۱۴۰۲، صص ۲۰-۱۱.
- ۶- برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد لالایی‌های کتولی، رک به مقاله «لالایی‌های منطقه کتول» در شماره ۲۶ فصلنامه میرداماد، بهار ۱۴۰۱، صص ۵۶-۵۰.